

Nicolao Merker

*Kolonijalna Europa i mit zapadne civilizacije**

1. Nacionalne ideologije i kolonijalizam

Evropljani su kroz pet stoljeća, od sredine XV., sistematski, prodirali na sve kontinente. Tamo su razarali i obnavljali, dezintegrirali i ponovo stvarali, svugdje su nastojali preoblikovati svijet prema vlastitim idejama. Rezultat je bio hegemonija Zapada. Preostalom dijelu svijeta ona je bila doslovno nametnuta.

Na pojedine dinamike širenja, naročito na prodor preko mora, dakle na suvremeni kolonijalizam, mnogo je utjecala ono što bi nazvao «kolonijalna filozofija» svake od nacionalnih evropskih država (ili evropske derivacije kakve su Sjedinjene Države). Rađanje svake nacionalne države bilo je praćeno posebnom «nacionalnom ideologijom». To jest ukupnošću ideja i osjećaja, kao i materijalnih interesa koji su se odražavali na svijest, a ova je bila oruđe tog rođenja, jer je stvorila pristanak. Specifične su se etničko-političke i kulturne koncepcije, već nataložene u različitim nacionalnim ideologijama, otisnule u prekomorske zemlje.

Oblik se sastojao, uglavnom, u načelu moći, maskiranom kao civilizacijska misija. No predstava šta je moć, ciljevi kojima ona mora težiti, iz čega se sastojala «civilizacija», to je upravo ovisilo o karakteristikama ove ili one posebne «nacionalne ideologije». Nešto se analogno dogodilo na polju

* Ovo moje predavanje moglo je nastati zahvaljujući zajedničkom pozivu Talijanskog Instituta za Kulturu iz Zagreba i Odsjeka za Filozofiju zagrebačkog Sveučilišta. Zato želim posebno zahvaliti direktorici Paoli Ciccolella i dott. Virginiji Piombo iz Talijanskog Instituta za Kulturu i prof. Linu Veljaku sa Odsjeka za filozofiju. Posebno zahvaljujem dr. sc. Luki Bogdaniću ne samo zbog ljubazno ponuđenog i izvrsnog prijevoda predavanja, već i zato što se aktivno založio za uspostavljanje suradnje između Fakulteta filozofije Sveučilišta «La Sapienza» iz Rima i Odsjeka za filozofiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

ekonomskih materijalnih interesa. U ovom je slučaju razvoj i odvijanje industrijske revolucije, različit od zemlje do zemlje, utisnuo svoje specifičnosti u zasebne kolonijalne ideologije.

Ideološko-nacionalnih opravdanja kolonijalizma je toliko koliko i pijeska u moru, ali kolonije kao takve dopuštaju samo jednu definiciju. One su bile «teritoriji dugo vremena podvlašćeni ili kontrolirani od neke strane sile u svrhu ekonomske, političke, vojne ili druge koristi». Do dominacije je došlo «primjenom ili prijetnjom sile». Autohtono stanovništvo «je u mnogim slučajevima istrijebljeno, istjerano, pretvoreno u robove, podjarmljeno ili potpuno lišeno svih prava i svakako nikad nije bilo izjednačeno s građanima vladajuće (vele)sile». Ovu je definiciju 1994. dao berlinski historičar Helmut Stoecker (Stoecker 1994: 348-349).

Koncept «kolonijalizma» bio je uvijek izrazito uvjetovan sviješću, koju su kolonizatori imali o sebi samima. U prvom redu uvjerenjem da oni obavljaju određenu misiju. To su vjerovali od XVI. stoljeća nadalje. Da bi preživjeli u dalekim krajevima, često na isturenim punktovima, stalno okruženi opasnostima, izloženi dramatičnim odricanjima, bili su im neophodne dobre psihološke podrške. A ove su potjecala uvelike iz uvjerenja da je kolonijalno osvajanje civilizacijska misija, rad, što bi se danas reklo, “u humane svrhe”. Svakodnevna odricanja tako su doživjela preobrazbu. Dobila su pozitivan smisao, jer im je cilj postao širenje «vrijednosti». «Vrijednosti» su u prvom redu bile kršćanstvo. Izvan granica Zapada živjeli su barbarski narodi jer nisu vjerovali u ispravna božanstva, nisu imali jedinu pravu spasonosnu religiju: dar Boga Zapadu. Osim što nisu imali ispravnu religiju, nedostajala im je i prava kultura i znanstveni progres (uvijek, razumije se, u oblicima, koje je su ovi imali na Zapadu), jer su za evropsku ideologiju obično ove tri stvari bile identične.

Mitu civilizacijske misije pripadala je i ideja, brižljivo gajena, da je u evropskoj ekspanziji, naposljetku identificiranoj s procesom civiliziranja,

gotovo sve funkcioniralo prema projektu i da sve teče sukladno s namjerama. Kao da je Evropa na prekomorskim teritorijama bila *longa manus* božje providnosti.

Ustvari nije bilo uopće tako. Susreti sa geografskim područjima i prekomorskim stanovništvom, od kojih su nastali kasnije kolonijalni imperiji, od početka su bili obilježeni velikom količinom slučajnosti. I kasnije ekspanzionistički događaji, naseljavanje i kolonijalne politike zadržavale su slučajne aspekte, u mnogo čemu «anarhične», u smislu da je postojala stalna diskrepancija između projekta i onog što bi iz njega proizašlo. Sve je to, po pravilu, bilo brižljivo prešućivano u kolonijalnoj publicistici.

Snažnu je podršku dala u moderno doba ideja «nacije» i nacionalne države, u kojoj je prevladavala etnička ideja o naciji, uvjerenje da duh neke nacije ovisi o lozi (rodu). Postojale su dvije varijante, prema tome da li se na prvom mjestu nalazila biološko-prirodna teza ili etničko-kulturna. Od početka XIX. st. obje su teze imale za cilj pokazati fizičko-moralnu superiornost jedne nacije u odnosu na drugu. To je imalo dalekosežne posljedice. Naravno, u posljednjih trideset godina XIX. stoljeća kapitalizam je poprimio crte imperijalizma u suvremenom smislu tog termina i proizveo velik broj ideologija, koje su mu davale privlačnu patinu. No u velikom broju slučajeva bilo je dovoljno primijeniti modele već postojećih koncepcija, koji su već desetljećima opravdavali za svaku i bilo koju od država-nacija superiornost prava i vrijednosti njezine ekspanzionističke politike.

No pored toga ekspanzionistička je ideologija imala ipak velik broj zajedničkih nazivnika u svim evropskim nacijama.

2. Zapad, jedino i ekskluzivno mjesto civilizacijske superiornosti

U kulturi devetnaestog stoljeća bila je raširena ideja da su vitalnost neke nacije i povećanje njenog stanovništva sinonimi. Povećanje stanovništva zahtijevalo je povećanje prostora.

Obično se naglašavalo- u Njemačkoj na primjer 1900. godine je to činio sociolog Gustav Schmoller – da ekspanzija pokazuje pozitivnu nacionalnu energiju «kulturnih naroda», sposobnih «s osjećajem vlastite snage da se rašire, proširuju granice, podvlašćuju strane zemlje, da si učine mjesta selidbom, osvajanjem, kolonizacijom, emigracijom» (Schmoller 1900: 172). To su «jake i zdrave nacije u usponu» /ivi: 182/. Schmolleru je izgledala u izvjesnim granicama «istinita i prihvatljiva hipoteza o općem i ujednačenom karakteru kulturnih zapadnih naroda» /ivi: 139/. Koji su se zato morali općenito čuvati od «prodora izvjesnih nižih rasa, kao što je to danas npr. prodor kineske rase u Ameriku ili Slavena u Istočnu Njemačku», jer su te rase predstavljale «opasnost za način života, navike i rasni tip superiorne rase, naročito ako je pritok strane krvi i suviše velik» /ivi: 147/.

Dakle, cijela je Zapadna Evropa (proširena Sjedinjenim Američkim Državama kao ogranak Evrope) bila proglašena izvjesnom vrstom velike nacije, superiorne ostatku svijeta. Stoga Zapad neće smjeti prihvatiti ništa od stranih običaja ili strane krvi, već će morati svuda nametati *pozapadnjenje*.

Već je 1803. engleski historičar John Malcom, budući guverner britanske centralne Indije, naglašavao nužnost preventivnog rata protiv nekog lokalnog maharadže, jer bi taj rat značio «prevladavanje pravde, reda, razumne vladavine nad nepravdom, neredom i tiranijom» te doveo do «prirodnog progresivnog porasta civilizacije» /u Förstera 1997: 61/. I Pierre Savorgnan de Brazza, talijanski istraživač, naturalizirani Francuz, i guverner od 1888-1894. francuskog Konga, u jednoj svojoj zdravici 1892. kazao je da želi «podići čašu civiliziranju Afrike, koje se događa paralelnim naporima svih nacija, *svake pod vlastitom zastavom*» /u Pakenhama 1991/1993: 202/. A svaka je veličala vlastite zasluge za civilizaciju.

Njemačka je vlada izjavljivala 1887. da «je naša zadaća kao kulturne nacije pacificirati divljake» /u Petschull-Höpker 1986: 60/. To jest - kako je pjevao hosana jedan članak iz *Gartenlaube* - «Vrtni paviljon» - veoma popularan i mnogo čitan časopis –od kada se «petog srpnja 1884. njemačka zastava zavijorila nad državom Togo», u zemlji bez zakona i «najnižeg državnog poretka», sve se izmijenilo: sada Nijemci «misionari kulture» mire odmazde među plemenima, prekidaju trgovinu robljem i osvajaju srca domorodaca liječeći bolesti kao «bijeli šamani» /anonimno 1889/. I jao onome tko se usudi postaviti zapreke ovoj strasti humanosti. Nijemci, izjavljivao je 1886. Paul de Lagarde, koji je u Njemačkoj bio pristalica etničko-kulturnog etnonacionalizma «znaju da im je povjerena sudbinska misija za sve nacije svijeta: ukoliko ih se spriječi /.../ u njenom izvršavanju, njihovo je pravo upotrijebiti silu» /Lagarde 1920: 423/.

U Francuskoj Treće Republike, koja se bila napela da svim silama proširi kolonijalni imperij, glasovima koji su bili izraz vlasti bilo je svejedno da li će civiliziranje uspjeti topovima ili trgovinom. Za bivšeg predsjednika vlade Julesa Ferryja u jednom govoru u Parlamentu 1885. «civilizirati» značilo je jednostavno «da Francuska /.../, gdje god to može, mora širiti vlastiti jezik, vlastite običaje, vlastitu zastavu, vlastito oružje i vlastiti genij» / u Ferry 1883., V: 220/. Prema potrebama bit će upotrijebljeno najprikladnije sredstvo, svako od njih jednako funkcionalno za temeljni princip, to jest da «više rase imaju izvjesna prava u odnosu na niže rase», jer «na njima leži sudbinska dužnost» da »civiliziranju te niže rase»/ivi: 210-211/.

Čak su i počeci talijanskog kolonijalizma, konfuzni i neefikasni, jer su održavali unutrašnje uvjete u zemlji, imali vlastitu retoriku. Godine 1871 Mazzini je htio talijanski Tunis, pozivajući se na «neizbježno kretanje koje poziva Evropu na civiliziranje afričkih pokrajina» /u Del Boca 1976: 55/. Jedna je vojnička pjesma iz 1885. govorila, u kontekstu okupiranja Eritreje, «u vrućim pustinjama /gdje sunce žestoko pali/ podučiti ćemo crnce/ kako bi za

život pristojan znali» /ivi: 205/. A za biskupa Leuke, 1887., upravo s talijanskom kolonizacijom afričkih naroda počeo će «razvoj njihove moralne i materijalne kulture te prestati njihovo sadašnje stanje barbarstva» /ivi: 254/.

3. Kolonijalizam i geopolitika

A što se u međuvremenu dogodilo s načelom moći? Od kraja XIX. stoljeća ono je poprimilo nove sadržaje putem geopolitike. Novi se sadržaj zvao princip teritorijalnosti, postizanje posjedovanja novih zemljama. Jedna nacija – sad se tako govorilo – mora širiti vlastiti teritorij (podvlašćivanjem drugih nacija) u prvom redu kako bi stekla životni prostor. Već smo to vidjeli kod Schmollera. Primjenjivati rasističke politike, insistirati na superiornosti vlastite rase, bilo je samo sredstvo da se postigne taj cilj.

Godine 1901., sa svoje katedre u Leipzigu, geograf Friedrich Ratzel, jedan od otaca takozvane «političke geografije» (ili upravo «geopolitike»), označio je kao «najveću opasnost» nacionalno-političku «slavensku migraciju s istoka prema zapadu», jer bi ova dovela do zagađenja germanske krvi; i kako bi istu blokirao, predložio je ekonomsku zajednicu pod njemačkom hegemonijom svih država «zapadno od Visle» /u Schulza 1991: 56/. Dao je dakle geopolitičkim ciljevima rasističko usmjerenje.

S druge pak strane, prema njegovom slavnom traktatu *Politička geografija* (1897), ključ svake državne moći ne leži toliko u rasnoj homogenosti njenog stanovništva, koliko u teritorijalnom principu, u posjedovanju tla, u širenju prema novim zemljama. Tako da se nacija morala širiti (podređujući sebi druge) prije svega zato da dođe do *životnog prostora*; a primjenjivanje rasističkih politika bilo je samo sredstvo za postizanje tog cilja.

Koncept «životnog prostora» doveo je do daljnjeg opravdavanja kolonijalizma, ogoljenijeg i sirovijeg, koji je dao novu dimenziju već onoj

poznatoj o civilizacijskoj misiji. Geopolitika je ponudila sugestije koje su bile daleko manje mitske. Odmah poslije jednog svog istraživačkog putovanja 1891 u Eritreju, poslanik liberalne stranke, Ferdinando Martini, budući prvi civilni guverner pokrajine, izjavio je da argument civiliziranja više ne vrijedi. Budući da se upravo u slučaju Eritrejaca, koji su po religiji Kopti «ne radi o divljim plemenima, što obožavaju idole, već o kršćanskom narodu, koji je to već stoljećima i čije je političko uređenje staro više vjekova». Tako da Martiniju, na kraju krajeva, nije preostalo ništa drugo do li da iskreno proklamira dogmu čiste dominacije, «zamjenu jedne rase drugom», budući da je «urođenik smetnja našem djelovanju» kao što su to bili crvenokošci u Americi, te da «mu se mora pomoći kako bi nestane /.../ svim sredstvima kojima civilizacija, koju on instinktivno mrzi, daje: naizmjeničnom upotrebom topova i navikavanjem na rakiju» /u De Boca 1976: 455/.

Nijedno kolonijalno područje, osvojeno u XIX. stoljeću, ni jedne od evropskih zemalja nije postalo u stvarnosti onaj «životni prostor» o kojime su pričali priče oni što su morali opravdavati kolonijalizam. Sva su ta područja ostala daleko od toga da su postala prave kolonije za naseljavanje, od toga da su se u njih u velikom broju preseljavali ljudi iz rodnog kraja.

4. Sa Biblijom i sa puškom

Jedan poseban aspekt predstavljaju prekomorski događaji vezani za kolonijalizam i kršćansku misionarku aktivnost.

Ikonografija je poznata: dio obale, skupina vojnika, na uzvišenom položaju vojskovođa sa zastavom što vijori na vjetru i svećenik ili redovnik koji podiže križ, a u pozadini neki zapanjeni i prepadnuti domorodac. Tako je predstavljano osvajanje kolonijalnih zemalja od strane svjetovne i crkvene vlasti.

Tokom konkretnih historijskih događaja te dvije vlasti nisu se baš uvijek našle u toj lijepoj slozi. Misionari su uglavnom daleko više od kolonijalista poznavali običaje, navade i tradicije, kao i jezik urođenika. U pravilu oni su imali posredničku ulogu između kolonijalne administracije i domaćeg stanovništva, a katkad su energično protestirali protiv kolonijalističke samovolje: na primjer protiv terora koji je su Kini uvele internacionalne vojne snage nakon Bokserske pobune, ili u jugozapadnoj Africi protiv genocida nad herero i nama plemenima u njemačkom kolonijalnom ratu 1904-1907. Oko jedne stvari uvijek su bili složni s kolonijalnom vlašću-snažom, a ta je uvjerenje da bijeli čovjek treba donijeti moderni napredak i superiornu kulturu u prekomorske zemlje i da tu zadaću mora ostvariti svim sredstvima: dakle kako revolucioniranjem privrednog i društvenog života urođenika tako i preobraćivanjem na pravu vjeru.

Naravno, odnosi između kolonizacije i vjerskog preobraćenja zavisili su i o kolonijalnoj koncepciji, koju su kolonizatori donijeli sa sobom. Tipičan je primjer burska kolonizacija Južne Afrike, započete još u XVII stoljeću. Među emigrantima iz Evrope Buri, holandski kalvinisti, sigurno su bili najtvrdoglaviji (po tome slični naseljenicima Nove Engleske u Americi) u ostvarivanju u svakodnevnoj praksi, biblijskog obećanja «Obećane zemlje» i «Obećanog narod». U tom smislu su Zulú i Kaferi u Africi, kao i crvenokošci u Americi, morali biti pokoreni ili istrijebljeni: analogno kako Stari Zavjet govori o pobjedi Izraelskog naroda nad svojim poganim susjedima, Kanacima. Ishodište etničko-religioznog nacionalizma bijelog čovjeka u Južnoj Africi treba tražiti u tim uvjerenjima. S njima je povezana i dogma o odvojenosti rasa, o *apartheid-u*, odnosno potpuni anakronizam – koji je trajao je sve do 1994.- jedne «pigmentokratske industrijske države», (kako se izrazio jedan historičar /Thomson 1985: 191/), koji je naveo da ne mali broj crnih južnoafrikanaca u Bibliji vidi dokument kolonijalnog podjarmljivanja i da je čita «očima Kanaanca» (tako piše jedan američki autor /Prior 1999: 43/, koji se bavio tom

problematikom. Odnosno očima onog koji je sa vlastite zemlje bio izbačen od strane «Izabranog naroda».

To nas izravno dovodi do sveukupnosti problematike kolonijalnog nasljeđa, do posljedica kao i do učinaka koje je pet stoljeća kolonijalne vlasti imalo kako na kolonizatore tako i na kolonizirane.

5. Kolonijalno nasljeđe, krajnje složen problem

Ovdje mogu letimično dodirnuti samo neke od točaka. Opće pravilo je da su različiti tipovi kolonizacije izazvali, kao u epruveti laboratorija, različite reakcije na strani koloniziranih. Ili, kako kaže poslovice, jeka uvijek odzvanja glasom, koji je bio ispušten.

Osim ekonomske eksploatacije radne snage i pljačke bogatstava, što samo po sebi nije bilo nova pojava, jer su i u prekomorskim zemljama već postojala takva vlastita iskustva kod urođenika, Zapad je donio dvije izvozne robe, koje su dotad bile sasvim nepoznate. U prvom redu (već do XVII stoljeća) ideje o znanstvenoj revoluciji i nakon toga njen praktični proizvod, industrijsku revoluciju: uključujući i strukturalne komponente evropskog civilnog društva povezane sa te dvije revolucije. Na drugom mjestu dao je ideju o nacionalnoj državi, uključujući liberalno-demokratsku arhitekturu te tvorevine, kao i (od francuske Revolucije nadalje) epohalnu Deklaraciju o univerzalnim i neotuđivim pravima čovjeka i građanina.

Da bi se shvatila epoha bilo kolonijalizma bilo dekolonizacije apsolutno je *neophodno utvrditi činjenično zasnovani smještaj* za tri vrste zapadnjačke izvozne robe – za sistematsku politiku eksploatacije, za znanstvenu i industrijsku revoluciju, za nacionalnu državu i za univerzalna ljudska prava – kako bi se poslije mogla utvrditi njihova povezanost iz svih mogućih kutova gledanja. Možda je samo na taj način moguće izbjeći (ili bar ograničiti) slijepe ulice u shvaćanju, - i na kraju pokušati napraviti bilancu – historijskog puta kolonizacije i dekolonizacije. Isto vrijedi u perspektivi budućnosti, možda se

može pogoditi kako dekolonizacija, koja je već više decenija na dnevnom redu, može sa svoje strane biti dekolonizirana, odnosno oslobođena od ostataka i natruha kolonizacije.

Na *Deklaraciji o pravima čovjeka i građanina* iz 1789. počiva, kako je poznato *Povelja Ujedinjenih nacija* iz 1946., kao i *Opća deklaracija o pravima čovjeka* iz 1948. Ta se tri dokumenta mirne duše mogu smatrati konceptualnim pozitivnim nasljeđem Zapada. Upravo priznavanje općih prava čovjeka i građanina zabranjuje da se odnosi između različitih civilizacija izrode u *etnocentričke sukobe, u kojem svaka civilizacija vitla svojim «vrijednostima» kao oružjem kojim će se oboriti na drugu civilizaciju.*

Jedini mogući put je hod grebenom. Odnosno to znači da treba pronalaziti, od slučaja do slučaja, onu određenu točku, gdje u simbiozi s neotuđivim općim ljudskim pravima, mogu koegzistirati i partikularna «prava na različitost», ova posljednja kao izraz kulturnog i individualnog i kolektivnog oblika postojanja (uključujući i religiozne svijesti koje se s njima identificiraju), a koje u doba historijskog nastajanja gore navedenih deklaracija većim dijelom nisu još ni postojale. S druge strane s tim je povezana neophodnost blokiranja apsolutizma partikularizama (etničkih, lokalnih, religioznih, itd.) u onim točkama, gdje bi njihovo zadovoljavanje bilo u koliziji sa općim vrijednostima ljudskog dostojanstva kao i pravde. Takve težnje treba odlučno blokirati.

Upravo se zbog toga u Deklaraciji UN-a iz 1948. pravo na «specifične», drugačije identitete, ili pravo na «različitost», ne ostvaruje bezuvjetno. Ono počiva na vrlo točno definiranoj klauzuli, koja određuje uvjete. To je klauzula koja onemogućava da se partikularna prava ostvaruju na štetu općih prava. *Primarno* ljudsko pravo (koncipirano kao pravo svakog pojedinog subjekta ali i kao dužnost, od strane svakog subjekta, da prizna to pravo drugima) je neotuđivo pravo svakog pojedinca da sudjeluje u što većem *zajedničkom* ljudskom identitetu, te da to pravo bude garantirano. Pravo na «različitost»

može samo biti *dodano* tom primarnom pravu, a ne može ga ni nadomjestiti ni poništiti.

Bibliografija:

Anonimno. 1889: *Die Bismarckburg im Adeliland*, "Die Gartenlaube. Illustriertes Familienblatt", XXXVI, 1889: 862.

Auch, Eva-Maria - Förster, Stig. 1997 (uredio): *"Barbaren" und "Weisse Teufel". Kulturkonflikte und Imperialismus in Asien vom 18. bis zum 20. Jahrhundert*, Paderborn-München, Schöningh.

Del Boca, Angelo. 1976: *Gli italiani in Africa orientale. Dall'unità alla marcia su Roma*, Roma-Bari, Laterza.

Ferry, Jules. 1893: *Discours et opinions*, a cura di Paul Robinet, Paris, Colin, 1893-98, 7 voll.

Förster, Stig. 1997: *Gerüchte, Spione und Kriegstreibereien. Die merkwürdige Geschichte der britischen Expansionspolitik in Indien 1793-1804*, in Auch-Förster 1997: 45-62.

Lagarde, Paul de [tj. Paul Anton Bötticher]. 1920⁵: *Deutsche Schriften* (1886), Göttingen, Dieterich.

Pakenham, Thomas. 1991: *Scramble for Africa 1876-1912*, London, Weidenfels & Nicolson. 1993: trad. ted. [*Der kauernde Löwe. Die Kolonisierung Afrikas 1876-1912*] di Katharina Förs, Düsseldorf-Wien, Econ-Verlag.

Petschull, Jürgen - Höpker, Thomas. 1986 (uredio): *Der Wahn vom Weltreich. Die Geschichte der deutschen Kolonien*, Herrsching, Pawlak.

Prior, Michael. 1999: *The Bible and colonialism. A moral critique* (1997), Sheffield, Sheffield Academic Press.

Schmoller, Gustav. 1900: *Grundriss der Allgemeinen Volkswirtschaftslehre, I: Begriff. Psychologische und sittliche Grundlage. Litteratur und Methode. Land, Leute und Technik. Die gesellschaftliche Verfassung der Volkswirtschaft*, Duncker & Humblot, Leipzig.

Schultz, Hans-Dietrich. 1991: *Deutschlands "natürliche" Grenzen*, in Demandt 1991: 32-93.

Stoecker, Helmuth. 1994: *Zur Definition des Begriffs "Kolonie" sowie abgeleiteter Begriffe und deren Verwendung (und Nichtverwendung) in der Geschichtsliteratur*, in Wagner 1994: 340-52.

Thompson, Leonard. 1985: *The political mythologie of apartheid*, New Haven, Yale University Press.

Wagner, Wilfried. 1994 (ed.): *Kolonien und Missionen. Referate des 3.Internationalen kolonialgeschichtlichen Symposiums 1993 in Bremen*, Münster, LIT-Verlag.